

ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК 330.15

СУТНІСТЬ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ: ПОЛІТЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

ESSENCE OF NATURAL RESOURCES: POLITICAL ECONOMY ASPECT

Кислий В.М.

кандидат економічних наук, професор,
професор кафедри управління,
Сумський державний університет

У статті розглянуто проблеми наукової атрибуції понять «природні ресурси» та «природні умови». Проведено критичний аналіз праць вітчизняних та зарубіжних фахівців. Розглянуто систему еколого-економічних зв'язків, що виникають у процесі природокористування. Наведене політекономічне обґрунтування сутності природних ресурсів. Запропоноване змістовне трактування поняття «природний ресурс».

Ключові слова: природокористування, соціо-еколого-економічна система, природні ресурси, природні умови, природні зв'язки.

В статье рассмотрены проблемы научной атрибуции понятий «природные ресурсы» и «природные условия». Проведен критический анализ работ отечественных и зарубежных специалистов. Рассмотрена система эколого-экономических связей, возникающих в процессе природопользования. Приведено политэкономическое обоснование сущности природных ресурсов. Предложено содержательное определение понятия «природный ресурс».

Ключевые слова: природопользование, социо-эколого-экономическая система, природные ресурсы, природные условия, природные связи.

The article deals with the problems of scientific definition of the concepts “natural resources” and “natural conditions”. A critical analysis of the works of domestic and foreign specialists has been carried out. The system of ecological and economic connections that arise in the process of nature use is considered. The political economic substantiation of the essence of natural resources is introduced. The informative interpretation of the concept “natural resource” is suggested.

Key words: nature management, socio – ecological – economic system, natural resources, natural conditions, natural connections.

Постановка проблеми. Перехід до екологічно сталого розвитку є основною умовою розв'язання однієї з глобальних проблем сучасності – проблеми гармонізації відносин між природою і людиною. Основною характеристикою цього етапу природокористування стає перехід від охорони природного середовища до процесу постійного узгодження суспільних потреб та інтересів зі ступенем стійкості природних систем. Істотним компонентом такого процесу є формування та наукове обґрунтування комплексних програм розв'язання міжгалузевих і територіальних проблем природокористування на основі системного підходу, що дозволить визначати оптимальну організа-

ційно-господарську структуру природокористування, інтенсивність і вид навантаження на природне середовище, обмеження і компенсуючі заходи. Роль основного регулятора в цьому разі відводиться науково обґрунтованій економічній оцінці природних ресурсів. Тим самим формування теоретичних, методологічних та науково-методичних підходів до економічної оцінки природних ресурсів стає однією з центральних проблем економіки природокористування. Розв'язуючи проблему оцінки природних ресурсів, насамперед необхідно вирішити питання про сутність таких основних понять природокористування, як «природний ресурс» і «природні умови», у зв'язку з тим,

що ці поняття в сучасній науці трактуються далеко не однозначно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам наукової атрибуції понять «природні ресурси» та «природні умови» присвячено чимало фундаментальних праць таких науковців, як Д. Арманд (1963), О. Букреев (1983), В. Варанкін (1974), І. Герасимов (1963), В. Герасимович (1988), К. Гофман (1977), Б. Данилишин (1999), С. Дорогунцов (1999), Є. Карнаухова (1977), І. Комар (1975), М. Лойтер (1974), О. Мінц (1972), В. Міщенко (1999), М. Реймерс (1994), Ю. Саушкін (1980), С. Струмилін (1963), Т. Хачатуров (1982), С. Черемушкін (1963), Ю. Шемшученко (1976) та ін. Ці праці припадають, в основному, на період 60–80-х рр. ХХ сторіччя, коли інтенсивно формувалася теоретична база економічної оцінки різних за якістю та кількістю природних ресурсів у зв'язку, як відзначалося в той час, з «удосконаленням економічних методів планового ведення господарства».

Сучасні дослідники широко використовують ці напрацювання, що є не зовсім правильним, адже навіть сьогодні ми можемо констатувати майже повну відсутність єдиного підходу до трактування зазначених понять, що пов'язане, на наш погляд, з недостатнім їх політекономічним обґрунтуванням.

Мета статті полягає у поглибленні теоретичних підходів до визначення структурно-логічної сутності поняття «природні ресурси» шляхом посилення політекономічних аспектів його розгляду.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній науці і практиці терміни «природні ресурси», «природні умови» відносяться до широко поширених, однак, єдиної позиції про зміст цих понять поки що немає. Нерідко ці поняття використовуються як синоніми природи як такої або комплексу елементів географічної оболонки (рельєфу, клімату, ґрунтів, вод, тваринного і рослинного світу тощо). Більш-менш загальне розуміння зазначених термінів виникає лише під час розгляду відповідних елементів природи з погляду інтересів і потреб людського суспільства. У зв'язку з цим можна відзначити, що за всіх відмінностей у трактуванні конкретного змісту понять «природні умови» і «природні ресурси» безсумнівно одне: ці категорії не природні, а суспільні, головним чином економічні. Водночас у своїй матеріальній формі вони є природними тілами, природними явищами, закономірності розвитку яких, властивості, розміщення визначаються об'єктивними законами природи. Безперечно й те, що всі елементи навколишнього природного середовища (маються на увазі істотні для практичної діяльності людини природні елементи) можуть бути поділені на дві групи: на елементи природи, які беруть безпосередню участь в матеріальному житті суспільства, і елементи природи, які беруть опосередковану участь у

виробничих і невиробничих процесах. Перші зазвичай відносять до природних ресурсів, другі – до природних умов.

Однак, як уже зазначалося вище, питання про конкретний зміст понять «природні умови» та «природні ресурси» вирішується різними авторами не зовсім однозначно. Зокрема, Б. Биков, під природними ресурсами розуміє «багатства природи, що використовуються або є лише резервними» [1], Д. Арманд та І. Герасимов розглядають природні ресурси як «різноманітні засоби існування людей, які вони черпають безпосередньо з природи» [2].

В економічній літературі є визначення розглянутих понять, що базуються на використанні категорії «виробництво». Так, наприклад, І. Комар вважає, що природні ресурси – це «речовини і енергія природи, які можуть бути залучені в процес виробництва на сучасному ступені розвитку суспільства» [3]. Ю. Саушкін [4] до природних ресурсів відносить елементи природного середовища, які можуть бути безпосередньо використані як джерела енергії, продукти харчування, сировина для промисловості; інші ж природні елементи, необхідні для здійснення виробництва, віднесені ним до природних умов. Б. Данилишин, С. Дорогунцов, В. Міщенко [5] відносять до природних ресурсів лише ті речовини та сили природи, які можуть бути реально використані суспільством. Ю. Єфремов розуміє під природними ресурсами «не тільки речові запаси різних джерел енергії та сировини, але й умови середовища, в яких ми живемо, працюємо, відпочиваємо» [6].

Однак такі трактування поняття «природні ресурси» вимагають свого уточнення, тому, що подібні підходи, врешті-решт, приводять до замкнутого кола в системі визначень, позаяк виробництво не може початися без виробничих ресурсів (в тому числі і природних), а значить, і не може бути відправною точкою для їх характеристики. При цьому слід визнати, що хоча наведені визначення неоднозначні у своєму трактуванні і не завжди відповідають вимогам повноти, їх автори бачать у ресурсах насамперед джерела конкретних матеріальних вигод. Такий погляд на природні ресурси знаходиться загалом у межах традиційних уявлень про поняття «ресурс». Зокрема, під ресурсами розуміються, як уже зазначалося вище, джерела доходів, засобів. Разом із тим використання терміна «джерело» щодо поняття «природні ресурси» уже вимагає відповідної політекономічної інтерпретації.

Тому правомірними, на наш погляд, виглядають уточнення А. Колотієвського та Є. Соловйової [7], відповідно до яких природні ресурси – це *потенційні* (виділено нами) споживні вартості. Незважаючи на уявну простоту, це твердження має важливе методичне значення. Воно може слугувати вихідним посиланням під час аналізу механізму перетворення природних об'єктів і явищ у природні ресурси. Таким чином, природні

фактори можуть і не приймати безпосередню участь у процесі виробництва, залишаючись при цьому природними ресурсами (наприклад розвідані, але такі, що не використовуються у виробництві поклади корисних копалин). Тобто процеси формування та використання природних ресурсів в системі суспільного виробництва не збігаються у часі (рис. 1).

Як відомо, будь-який виробничий процес необхідно розглядати в нерозривній єдності трьох елементів: праці як процесу доцільною діяльності людини; предмета праці; засобу праці. Традиційно вважається, що як предмет праці (або засіб праці) у процесі природокористування виступають елементи природного середовища, які в своїй сукупності і становлять природні ресурси.

Разом з тим в економічній літературі досить поширеною позиція, згідно з якою, до природних ресурсів відносять кінцеві продукти природоексплуатації, «вирвані» з природного середовища і піддані «глибоким змінам» [8] (нафту, газ, вугілля, деревину, воду тощо). Виходячи з цього, можна зробити помилковий висновок про те, що одночасно і предметом (засобом), і продуктом праці є одні й ті самі природні елементи! Абсурдність цього висновку впливає і зі схеми А на рис. 2. Закономірно виникає питання: наскільки «глибокими» повинні бути зміни, щоб такі продукти праці вже не вважалися природними ресурсами?

Мабуть, логічно віднести до розряду природних ресурсів тільки ті елементи процесу природокористування, які, виступаючи як потенційні споживні вартості, не втрачають свої зв'язки із природним середовищем. У той же час природні елементи (речовини, сили природи), позбавлені природних зв'язків в результаті суспільної праці, повинні бути віднесені вже до продуктів праці, зокрема, до природної сировини. Важливо відзначити, що деякі види природних ресурсів і в процесі природоексплуатації не змінюють своєї сутності і зберігають системні природні зв'язки (схема Б, рис. 2). До них можуть бути віднесені так звані «невичерпні природні ресурси», наприклад, сільськогосподарські землі.

Крім того, існує клас відтворюваних природних ресурсів, для яких можливий процес регенерації втрачених природних зв'язків і окремих природних елементів. Це так звані «відновлювані природні ресурси», наприклад, лісові землі.

Виходячи з вищесказаного, можна дійти висновку про те, що природні ресурси повинні мати принаймні дві якісні особливості: по-перше, ці природні утворення виступають як потенційні суспільні споживні вартості; по-друге, вони повинні постійно знаходитися в системі природних зв'язків.

Найбільш повне і розгорнуте визначення розглянутих понять ми знаходимо у О. Мінца, який характеризував природні ресурси як «тіла і сили природи, які на цьому рівні розвитку продуктивних сил і вивченості можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства у формі безпосередньої участі в матеріальній діяльності», а природні умови – як «тіла і сили природи, які на цьому рівні розвитку виробничих сил істотні для життя і діяльності людського суспільства, але не беруть участі безпосередньо в матеріальних виробничій та невиробничій діяльності людей» [9].

До числа основних критеріїв включення тих чи інших елементів природи в природні ресурси О. Мінц відносив: технічну можливість та економічну доцільність використання відповідних тіл природи з метою задоволення потреб суспільства, певний рівень їх вивченості. Більшу чіткість у політекономічному визначенні природних ресурсів дозволяє зробити системне виділення факторів природного середовища за допомогою категорії суспільної корисності. Використовуючи критерії, запропоновані О. Мінцем для поділу понять «природні умови» і «природний ресурс», системне визначення поняття надає О. Букреев, який трактує природний ресурс як природний фактор, що задовольняє суспільну потребу в ресурсі, вивченості, можливості використання та має властивість споживної вартості [10]. Як зауваження до цього досить цікавого визначення відзначимо, що природний ресурс повинен мати,

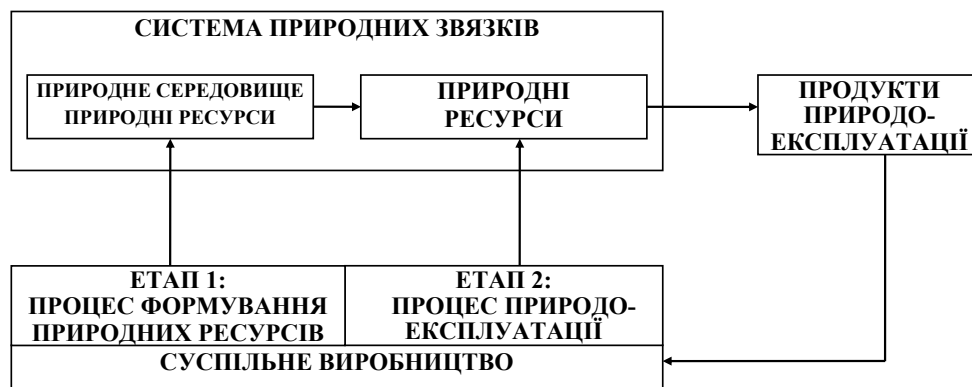

Рис. 1. Місце природних ресурсів в системі суспільного виробництва.

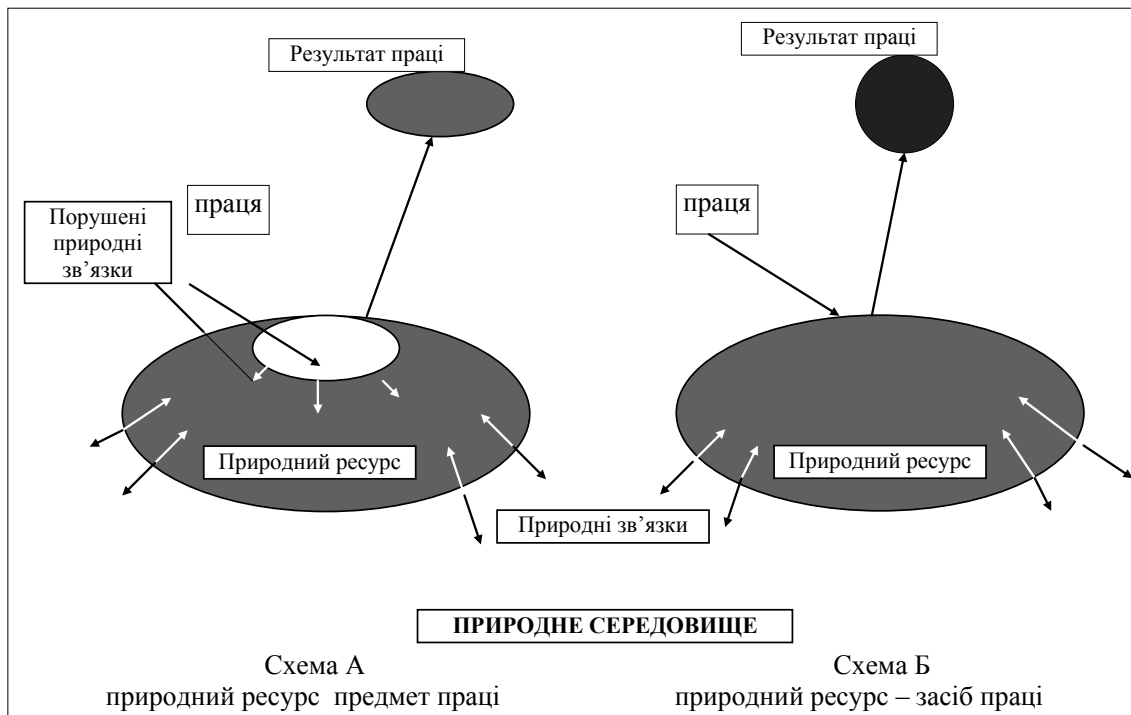

Рис. 2. Система еколого-економічних зв'язків, що виникають у процесі природокористування.

як було показано вище, потенційну суспільну споживну вартість.

Специфіка природокористування дозволяє говорити не просто про природні фактори (або їх сукупності), а про їх територіальну приуроченість. Ми поділяємо позицію дослідників, які вважають, що комплексний характер людської діяльності і різноманіття її зв'язків із природою обумовлює необхідність розгляду як природних ресурсів тільки територіальних поєднань природних факторів. Це дає змогу використовувати комплексний підхід до характеристики природних ресурсів. Так, І. Комар [8] вважає, що суспільство взаємодіє не з ізольованими природними компонентами, а з їх сукупностями, які мають територіальну форму. На нашу думку, саме територіальна сутність природних ресурсів дозволяє під час проведення економічної оцінки використовувати єдину методологічну базу.

Таким чином, основне змістовне трактування поняття «природний ресурс» полягає в розумінні його як територіально обмеженої сукупності природних факторів (або їх поєднань), що знаходяться в системі природних зв'язків та мають потенційну споживчу вартість, яка за відповідного рівня розвитку продуктивних сил і вивченості може бути використана для задоволення суспільних потреб, беручи участь у процесах виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних та нематеріальних благ.

На завершення відзначимо, що сучасна господарська практика базується на використанні таких основних видів природних ресурсів, як

землі (угіддя, території): лісові, сільськогосподарські, мисливсько-промислові, рекреаційні; родовища корисних копалин; родовища підземних вод; поверхневі водойми і водотоки; природоохоронні території; територіальні ресурси під промислове і цивільне будівництво та інші стаціонарні об'єкти.

Висновки. Узагальнюючи вищесказане, зазначимо:

1. Природний ресурс – це категорія економічна, що проходить у своєму розвитку принаймні два етапи, на кожному з яких формується своя система економічних відносин. Перший етап – формування власне природного ресурсу (включаючи отримання інформації про нього, наприклад, розвідка родовищ корисних копалин), другий етап – безпосереднє використання природного ресурсу.

2. Сутність природного ресурсу така, що він повинен постійно перебувати в системі природних зв'язків.

3. Суспільна корисність природного ресурсу визначається технічною можливістю, економічною необхідністю і доцільністю його використання.

4. Природний ресурс, відповідаючи критерієм суспільної корисності, виступає тільки як потенційна суспільна споживна вартість.

5. Природний ресурс є локалізованим на певній території.

6. Критерієм поділу природних утворень (факторів) на природні ресурси і природні умови є участь у матеріальній виробничій та невиробничій діяльності людини.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Быков Б.А. Экологический словарь / Б.А. Быков. Алма-Ата: Наука, 1983. 215 с.
2. Арманд Д. Экономическое значение и основные принципы использования природных богатств / Д. Арманд, И. Герасимов // Природные ресурсы Советского Союза, их использование и воспроизводство. М., 1963. 243 с.
3. Комар И.В. Превращение природных ресурсов в производительные силы общества и географические науки / И.В. Комар // Природа и общество. М.: Наука, 1968. С. 181–190.
4. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем / Ю.Г. Саушкин. М.: Просвещение, 1980. 269 с.
5. Данилишин Б.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, В.С. Міщенко та ін. К.: РВПС України НАН України, 1999. 716 с.
6. Ефремов Ю.К. Природа на службе общества / Ю.К. Ефремов. М.: Изд-во «Знание»; серия «В помощь лектору», 1968.
7. Социально-экономические проблемы природопользования. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1978. 144 с.
8. Комар И.В. Рациональное использование природных ресурсов и ресурсные циклы / И.В. Комар. М.: Наука, 1975. 212 с.
9. Минц А.А. Экономическая оценка естественных ресурсов. Научно-методические проблемы учета географических различий в эффективности использования / А.А. Минц. М.: Мысль, 1972. 303 с.
10. Букреев А.Н. К системному определению понятия «Природный ресурс» / А.Н. Букреев: Материалы Первой всесоюзной конференции «Совершенствование методологии управления социалистическим природопользованием». М.: ЦЭМИ АН СССР, 1983. Т. 1. С. 33–34.